

վորական տուրքը մեր տկարության տուրքն է, շարունակում էր նրան Գ. Օտյանը: Իսկ Բաֆֆին գտնում էր, որ եթե Թուրքիայում ցանկանում են հայերի օգտին որևէ բարենորոգում, ապա առաջին հերթին այն պետք է արտահայտվի նրանց ղեկը կրելու իրավունք տալու և զինվորագրելու մեջ, Բայց այս դեպքում, երբ Բ. Դուռը հայերի զինվորագրությանը փորձում էր կատարել ռուս-թուրքական պատերազմի թև օրերին, պատերազմ, որի հետ հայ ժողովուրդը մեծ հույսեր էր կապել, այն չէր կարող հաջողությամբ սյակվել: Եվ տապալվեց:

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացավ սուլթանական Թուրքիայի պարտության մեջ և ռուսական բանակների հաղթական երթն ավարտվեց՝ Կովկասյան ռազմաճակատում Կարինի գրավմամբ, իսկ Եվրոպայում՝ ռուսական զորքերին կանգնեցրեց Կ. Պոլսի զարպասների առջև:

1878 թ. հունվարի 19-ին կնքվեց Ադրիանապոլսի զինադադարը, իսկ մեկ ամիս անց ռուսական զինանագետները, Շիպկայի, Պլենայի ու Կարսի հերոսների սվինների ուժով, Սան-Ստեֆանոյում, հաղթողի իրավունքով, իրենց պայմանները թելադրեցին Թուրքիային:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՍԱՆ-ՍՏԵՖԱՆՈՅԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍՈՒՄ ԵՎ ԲԵՌԼԻՆԻ ԿՈՆԳՐԵՍՈՒՄ

Սան-Ստեֆանոյի հաշտության պայմանագիրը և հայկական հարցը: Կ. Պոլսից 12 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Սան-Ստեֆանո ծովափնյա ավանի²³ այն ամառանոցում, որը պատկանում էր հայ մեծահարուստ Տառյան Առաքել քեյին և որտեղ իջևանել էր ռուսական բանակի զբոսավոր հրամանատարը, 1878 թ. փետրվարի 19-ին (մարտի 3-ին) ստորագրվեց ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփող Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը:

Սան-Ստեֆանոյի կոնֆերանսում ռուսական պատվիրակությունը ղլխավորում էր Կ. Պոլսի ցարական դեսպան գեներալ Ն. Պ. Իգնատևը (մյուս պատվիրակը Նեյիդովն էր), իսկ թուրքական պատվիրակության կազմում արտաքին գործերի մինիստր Սալֆեթ փաշայի և Բեռլինի թուրքական դեսպան Սաադոլլա քեյի հետ միասին, որպես պատվիրակության բարտուղար և խորհրդական մասնակցում էր հայազգի Սարգիս քեյ Համամչյանը:

Ադրիանապոլսի զինադադարից հետո, մեկ ամսվա ընթացքում, ռուսական զինանագիտությունը հանձին Իգնատևի, Լեանդով Նախապատրաստում էր հաշտության բանակցությունները:

Կոնֆերանսին պատրաստվում էր և սուլթանական Թուրքիան, որին մեծապես օգնում և Ռուսաստանի դեմ էր տրամադրում Անգլիան: 1877 թ. վերջերին անգլիական մամուլն արգեն ահազանգում էր, թե Հայաստանը գրավելով Ռուսաստանի փակում է Անգլիայի առևտրական ճանապարհները: Ռուսաստանի առջև բացվում են բոլոր ուղիները դեպի հարավ, դեպի նեղուցները²⁴:

²³ Քեմալական կառավարության որոշմամբ 1924 թ. Սան-Ստեֆանոն վերանվանվեց Ցեֆեյ Փյոլ (Կանաչ դուղ):

²⁴ Տե՛ս Խոսեմ Գաթիկյան, Հայկական հարցը, Պեյրուի, 1962, էջ 170:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով միջազգային զինվանագիտության խաղաղացանկ էր մտնում Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների, իսկ հետագայում ինքնավարության կամ անկախության խնդիրը՝ Հայկական հարցը անունով, Դաունալով Արևելյան հարցի բաղկացուցիչ մասը, այն տիպարի վերաբաժանմանը նախապատրաստվող գաղութատիրական երկրներին հնարավորություն էր բնձնում ցանկացած ձևով միջամտել Թուրքիայի ներքին գործերին:

Սակայն իր ներքին բովանդակությամբ Հայկական հարցն արևմտահայության ու Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման հարցն էր: Ուստի նրա արժարժումը ազատագրական շարժման աննախընթաց վերելքի խթան հանդիսացավ, բացահայտեց հասարակական տարբեր գիրքորոշումների շնչոված հակամարտը, դրսևորվելով նաև որպես քաղաքական կողմնորոշման համար մղվող պայքար:

Ազդեցականություն զինադադարի համաձայնագրում արևմտահայերին շանդրադառնալու փաստը ցնցեց պատերազմի հետ մեծ հույսեր կապած հայ գործիչներին ու հասարակական խմբավորումներին և նրանց գործունեությունը նպատակամղեց հասնելու Թուրքիայի հայ ազդարնակչության տնտեսական ու իրավական վիճակի բարելավմանը, ինքնավարություն կամ քաղաքական այլ խնամակալություն բնդոնելուն:

Հայ նշանավոր գրող և հասարակական գործիչ Ա. Արփիարյանը (Հայկակ) Բուֆորի ամիսերից «Մշակին» տեղեկացնում էր, որ ռուսների Սան-Ստեֆանո մտնելուց հետո Կ. Պոլսի հայկական թերթերը թակսած են շատ ազատ գրել, մինչև անգամ կհամարձակին Թուրքական Հայաստանի ինքնավարություն պահանջել²⁶։ Թատերական ներկայացումներից հետո Կ. Պոլսի թատրոնների դահլիճները զրդրում էին Մ. Նալբանդյանի «Ազատության» ու Ռ. Պատկանյանի «Էլ չոնլու» որոտով, որը շուրջ, ողի առած, Պետրոս Աղամյանի շուրթերով պայքարի էր կոչում հայ ժողովրդին: Այդ ոգևորությունը 1878 թ. փետրվարի 13-ին դրսևորվեց Ալեքսանդր II-ին և Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրին հասցեագրված նամակ-խնդրագրերում:

Նույն օրը Ներսես պատրիարքի կողմից մի նամակ ստորագրվեց՝ ուղղված Գևորգ կաթողիկոսին, ուր նշվում էր Պետերբուրգ առաքված հիշյալ զինումների մասին և խնդրվում, որպեսզի նա նույնպես միջնորդի ցարի առջև՝ Հայաստանի դատը պաշտպանելու²⁷:

Արևմտահայ ժողովրդի այդ ցանկությունը և Արևմտյան Հայաստանի զգալի մասը ռուսական զորքերի կողմից զրավված լինելու փաստը, որպես զրա գործնական երաշխիք, չէր կարող վրիպել Բ. Դաան և հատկապես Անգլիայի ուշադրությունից:

Սկսվեց Արևմտյան Հայաստանին ինքնավարություն շնորհելու, իսկ իրականում Ռուսաստանի կողմից զրավված շրջանները ետ կորզելու անդուրթուրական ճարպիկ խաղը: Բ. Դուռը Կ. Պոլսի անգլիական ղեսպան կնյարդին խորհուրդ էր տալիս, որ վճռականորեն համոզի Ներսես Վարժապետյանին ինքնավարություն պահանջել Արևմտյան Հայաստանի համար առանց

²⁶ «Մշակ», 1878, № 64:

²⁷ Տե՛ս ՆՄՄՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 24, ք. 1:

որն է երկրորդ պայմանի, նպատակ ունենալով կանխել Ռուսաստանի կողմից գրաված շրջանների կորուստը²⁸։

Ներսես պատրիարքին հայկական դատի համար ակտիվ գործունեության էր մղում նաև Մ. Խրիմյանի զլխավորությամբ դեռ 1877 թ. նոյեմբերին հրաժարականի սպառնալիքով նրան այցելած բարձրաստիճան հոգևորականների պատվիրակությունը՝ պահանջելով ամենագործնական միջամտություն Հայկական հարցի լուծման գործում։

Ներսես պատրիարքը, որ ավելի զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում սուլթանական կառավարության նկատմամբ և զտնում էր, որ Հայկական հարցի լուծումը եվրոպական տերությունների օժանդակության հետ կապիլը առանձին հեռակարներ չի կարող ունենալ, ի վերջո ստիպված եղավ տեղի տալ ակտիվ գործողության կողմնակիցներին։

Ազգային ժողովում Ներսես պատրիարքը անց է կացնում ինքնավարություն պահանջելու մասին որոշումը, և հայերի դիվանագիտական առաքելությունը նախօրոք ստանձնած Ռուսճուգլանիի փոխարինելու են գալիս, Բ. Դոան հրամանով, վիրավորներ տեղափոխելու անվան տակ Ազրիանապոլսում գտնվող թուրքական պետական պաշտոնյաներ Ստեփան Ասլանյանը և Հովհաննես Նուրյանը։ Սրանք էլ Թուրքիայի գերիշխանության տակ ինքնավարություն խնդրելու ծրագրեր, իբր գաղտնի, հանձնում են գերենալ Իգնատև-վին։

Բ. Դոան գիտությամբ փետրվարի 25-ին Սան-Ստեֆանո է մեկնում նաև Ներսես պատրիարքը և տեսակցում ռուսական բանակի զլխավոր հրամանատարի հետ՝ Ստ. Ասլանյանը, որ այդ շրջանում Ազգային ժողովի ատենապետն էր, 1887 թ. Ստ. Փափազյանին գրած մի նամակում անդրադառնալով Սան-Ստեֆանոյում Հայկական հարցի արժարժմանը, գրում էր, որ այդ խնդիրը չէր կարող չծագել, բանի որ «Տերությունն ալ մասնակցեցավ ազգայիններու ջանքերուն»։ Մասնակցեց, որպեսզի տապալի այն, տողատակում դիպուկ նկատում է Ա. Չոպանյանը²⁹։

Անգլիական նավատորմի Կ. Պոլսի առջև երևալը և թուրքերի ստացած հավաստիացումը, որ Ռուսաստանն ստիպված կլինի դատարկել ասիական Թուրքիայում գրաված տերիտորիաները, Բ. Դոանը համարձակություն տվեց հրահանգելու Սան-Ստեֆանոյի իր պատվիրակներին, Հայկական հարցի լուծմանը համաձայնվել ավելի նեղ սահմաններում։ Եվ բանի որ Ռուսաստանի համար նույնպես ձեռնադրել էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարությունը, թեպետ Իգնատևը պայմանագրի նախնական տարբերակում այն մտքով էր, այդ հարցը՝ 16-րդ հոգվածի տակ, ձևակերպվեց որպես «բարձրությունների ու բարենորոգումների» խոստում միայն։ Ահա այդ հատվածը։

«Նկատի ունենալով, որ ռուսական զորքերի կողմից Հայաստանում գրավված վայրերի մաքրումը, որոնք պետք է վերադարձվեն Թուրքիային, կարող է այնտեղ ընդհարումների և բարդությունների առիթ տալ, որոնք կարող են վնասակար անդադառնալ երկու պետությունների բարեկամական հարաբերությունների վրա, Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է անհապաղ իրա-

28 Տե՛ս Ռ. Փ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժումները և Դարինի «Պաշտպան Հայրենյաց» կազմակերպությունը, Երևան, 1965, էջ 125 և հետո։

29 «Անահիտ», 1907, № 6—8, էջ 143։

գործել բարձրորումներ և բարենորոգումներ, որոնք կծագեն հայաբնակ գավառների տեղական պահանջներից ու ապահովել հայերի անվտանգությունը քրդերից և չընթերցելիք³⁰։

Ո՛չ սովթանական Թուրքիան, ո՛չ եվրոպական գաղութատիրական երկրները և ո՛չ էլ ցարական Ռուսաստանը հայ ժողովրդին ինքնավարություն կամ անկախություն տալու որևէ ցանկություն չունեին։ Մեծ տերությունների կողմից տարբեր առիթներով առաջ քաշված կամ պաշտպանված Հայաստանի ինքնավարության պահանջը քաղաքական այս կամ այն նպատակը հետապնդող խաղ է եղել միայն։

Իսկ ինչ տվեց հայերին 16-րդ հոգվածը։ Հայկական հարցը առաջին անգամ դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա, իսկ Բ. Դուռը հրապարակորեն ճանաչեց Հայաստանի և հայ ազգի գոյությունն Ասիական Թուրքիայում։

16-րդ հոգվածում կարևոր էր այն, որ բարենորոգումները պետք է անցկացվեին ռուսական զորքերի Արևմտյան Հայաստանում գտնվելու ժամանակ։

Բացի այս հոգվածից, Թուրքիայի մյուս ժողովուրդների հետ միասին, հայերին էին վերաբերում պայմանագրի 25-րդ հոգվածի այն մասը, ուր նշված էր, որ ռուսական զորքն Ասիական Թուրքիայից պետք է դուրս բերվի վեց ամսվա ընթացքում, վերջնական հաշտությունը կնքելու օրվանից սկսած, և 27-րդ հոգվածը, ըստ որի Բ. Դուռը պարտավորվում էր չպատժել Թուրքիայի այն բնակիչներին, որոնք կասկածվում էին պատերազմի ժամանակ ռուսական զենքի հաղթանակին այս կամ այն կերպ նպաստելու մեջ։ Թուրքական իշխանությունները արգելք չպիտի հանդիսանային նաև ռուսական զորքերի հետ հեռանալ ցանկացող օսմանյան հպատակներին³¹։

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոգվածը, իր համետ բովանդակությամբ, և պայմանագրին ընդհանրապես, ցնծությամբ ընդունվեց հայ հասարակական հոսանքների ու քաղաքական առանձին գործիչների կողմից։ Նրանք ցանկանում էին իրագործված տեսնել այդ բարեփոխումները։

Հայկական հարցը Բեռլինի կոնգրեսում։ Հայ ժողովրդի, 16-րդ հոգվածի հետ կապված հույսերը՝ լավագույն ձևով օգտագործել զոհն ստացած այդ նվազագույնը, ի դերն ելան։ Թուրքիայի ժառանգությունը վիճարկող երկրները չէին կարող հանդուրժել Ռուսաստանի միակողմանի հաջողությունը։

1878 թ. մարտին Ավստրո-Հունգարիայի արտաքին գործերի մինիստր Յու. Անդրաշին պաշտոնապես պահանջեց միջազգային կոնգրեսի (վեհաժողով) հրավիրում, ուր պետք է քննարկվեր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը։ Սկսվեց կոնգրեսի դիվանագիտական նախապատրաստումը։ Անգլիան շտապեց տեղեկացնել, որ կոնգրեսին կմասնակցի միայն այն դեպքում, եթե Ռուսաստանն այնտեղ քննարկման ներկայացնի ոչ միայն Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի համաձայնական նշանակություն ունեցող հոգվածները, այլև ամբողջ պայմանագիրը։

³⁰ Ю. В. Ключников и Андрей Сабинин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. I, М., 1925, стр. 222.

³¹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտական և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում», Երևան, 1972, էջ 96—97.

Անգլիական դիվանագիտությունը փորձում էր ահաբեկել Ռուսաստանին, որը նրան, ի դեպ, հաջողվում էր: Այդ օրերին Ռուսաստանի ռազմական մի-նիստը Դ. Ա. Միլյուտինը գրում էր, որ տվյալ իրավիճակում պատերազմը Ռուսաստանի համար կլինի մահացու³²: Իսկ Բեռլինի կոնգրեսն մեկնող Շու-վալովին նա տալիս էր հետևյալ պատվիրանը. «Դուք վիճակը գիտեք: Մենք այլևս կուվել չենք կարող, Չենք կարող ո՛չ ֆինանսական, ո՛չ ռազմական տե-սակետից: Դուք հայրենասիրական պարտք եք վերցրել ձեզ վրա, ուստի պաշտպանեցեք մեզ որքան հնարավոր է լավագույն ձևով: Պաշտպանեցեք այն կետերը, որոնք դուք հնարավոր կհամարեք պաշտպանել, և դիջեցեք, ավելի լավ է դիջեցեք բոլորը, միայն թե չխափանեք կոնգրեսը»³³:

Ռուսաստանը խուսափում էր նոր պատերազմից ոչ միայն թուլացած լինելու և տնտեսական ծանր վիճակում գտնվելու, այլև ներքին, քաղաքա-կան հակասությունների սրման և հեղափոխական շարժումների աշխուժաց-ման պատճառով: Ի դեպ, 1878 թ. մայիսին Զմյուռնիայի «Արևելյան մամու-լը» զարմանալի խորաթափանցությամբ մատնացույց էր անում հենց այս վերջին պատճառը. «Անգլո-ռուսական պատերազմ մը կրնար ներքին բնիկ-րական հեղափոխություն մը բերել և ընդհանուր քաղաքական փոթորիկ մը հարուցանել հյուսիսային պետության մեջ, կայսերական գահը վտանգի մեջ դնելով»³⁴:

Թուրքիան բոլոր հնարավոր միջոցներով ջանում էր ձախողել Սան-Ստե-ֆանոյի պայմանագրի իրագործումը: Թուրքիայի մինիստրներից մեկը՝ Ահ-մեդ Ռեֆիկ փաշան Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից հետո բացո-րոջ հայտարարեց, որ այն վերջնական չէ³⁵: Իսկ Անգլիան, ելնելով իր «կեն-սական շահերից», ամեն կերպ աջակցում էր թուրքերին, ձգտելով տիրանալ միջերկրածովյան կարևոր հանգույցներին:

Անգլիական բուրժուազիայի հայացքն առավել սեկուլար էր Կիպրոսի վրա, որը նա դիտում էր որպես Առաջավոր Ասիայի ու Երկրորդի նվաճման գրավական: Եվ ահա Բեռլինի կոնգրեսի բացումից ինը օր առաջ՝ 1878 թ. հունիսի 4-ին անգլիական դիվանագետներին հաջողվեց թուրքերին պար-տադրել Կիպրոսի համաձայնագիրը, որով ստրատեգիական նշանակություն ունեցող այդ կղզին հանձնվում էր Անգլիային: Փոխարենը Թուրքիան ստա-նում էր առաջիկա կոնգրեսում Ռուսաստանի կողմից գրավված Բալադետի, Ալաշկերտի հովտի և մի շարք այլ շրջանների պաշտպանության խոստում-ներ: Անգլիան իր վրա էր վերցնում Թուրքիայի քրիստոնյա ազգաբնակչու-թյան պաշտպանությունը, զրանով իսկ խոստանալով խափանել Ռուսաստա-նի կողմից հայերի նկատմամբ ձեռք բերած այն մենաշնորհը, որին հասել էր նա Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով:

Անգլիան այդ համաձայնագրով ճարպկորեն խաբեց Թուրքիային, քանզի նրան տված խոստումների զգալի մասն արդեն մինչ այդ՝ մայիսի 30-ին լոնդոնում, Ռուսաստանի հետ կնքած պայմանագրով, ելնելով իր շահերից, կատարել էր, փոխարենը համաձայնվելով, որ Ռուսաստանին մնան Բաթու-

³² «Дневник Д. А. Милютин», III, стр. 61.

³³ П. А. Шувалов, О берлинском конгрессе 1878 г. («Красный архив», 1933, № 4 (59), стр. 101).

³⁴ «Արևելյան մամուլ», 1878, մայիս 33.

³⁵ См. А. И. Молчанов, Между миром и конгрессом, СПб., 1878, стр. 25—26.

մը, Կարսը, Արդահանը իրենց շրջակայքով ու Բեսարաբիայի՝ Ղրիմի պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանից անջատված մասը:

Բեռլինի վեհաժողովին յուրովի պատրաստվում էր և հայ ժողովուրդը, որի անունից գործող Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի հանձնարարությամբ կոնգրեսին ներկայացնելու համար Գր. Օտյանը կազմել էր 1864 թ. Քուրքիայի հովանու տակ ինքնավարություն ստացած Լիբանանի սահմանադրության սկզբունքներով մի «Մերագիթ» կազմակերպական կանոնագրի Օսմանյան Հայաստանի»:

Հայ գործիչները ժողովրդին ազատագրելու իրենց հույսերը միամտորեն կապում էին արևմտյան աշխարհակալ պետությունների բարյացակամության հետ: Նրանց մեջ կային և այնպիսիները, որոնք փորձում էին ընդդիմանալ, անմիտ կամ վտանգավոր էին համարում կոնգրեսին դիմելու ձեռնարկը: Բժիշկ Հ. Թիրաքյանը Ներսես պատրիարքին գրած նամակում նախազգուշացնում էր, որ Հայկական հարցի բարձրացումը, տվյալ պայմաններում, նպատակահարմար չէ, և որ մեծ տերություններն իրենց շահերից ելնելով, այն կտապալեն³⁶, իսկ Կ. Փանոսյանը Ազգային ժողովում զայրույթով հարցնում էր. «Ի՞նչ եք անում, ո՞ր եք տանում ազգը, սեպղուխ և ինքնակոչ դիվանզիտներ... ո՞վ կտա մեզ ինքնավարություն, ո՞րի վրա եք դնում ձեր հույսը: Այն շահամոլ և նենգ Եվրոպայի վրա, որն ուզում է պահպանել Քուրքիայի գոյությունը իր շահադիտական նպատակների համար»³⁷:

Առավել դիպուկ ու արմատական էր հանդես գալիս «Արևելյան մամուլը», ափսոսանք հայտնելով, որ հայ ժողովուրդն իր հույսերը դրել է բողոքների վրա. «Սուրբ ու քննադատվելի գործությամբ կիսոսեին, քան թե բողոք ու գրիչ»: Մինչդեռ հայ ժողովուրդը «կկարծեր, իր դարավոր հավատարմությունը բավական ազդու երաշխավորություն մ'է ստանալու խաղաղությամբ, ինչ որ այլ զենքով խելու ելել էին»³⁸:

Հայկական պատվիրակությունը Բեռլին էր մեկնում սուլթանի գիտությունով: Դեռ ալիլին, Հայաստանի ինքնավարության՝ կոնգրեսին ներկայացրած ծրագրին նախօրոք ծանոթացել և իր հավանությունն էր տվել Արդուլ Համիդը³⁹:

Քուրբական կառավարությունը կոնգրեսում հայերի ինքնավարության առաջ քաշմամբ կարողացավ մոլորեցնել հայ գործիչներին, հետապնդելով Սան-Ստեֆանոյի 16-րդ հոդվածի ձախողումը միայն:

Կոնգրես մեկնող հայկական պատվիրակությանը ղեկավարում էր Մկրտիչ Խրիմյանը: Պատվիրակության կազմում էին նրա քարտուղար և թարգմանիչ Մինաս Զեքազը և Խորեն Գալֆայանը (Նար-Պեյ): Պատրիարքի հատուկ հանձնարարությամբ Բեռլին ժամանեց նաև Ստեփան Փափազյանը: Բաց կոնգրեսին ներկայացվող փաստաթղթերն ստորագրում էին Խրիմյանն ու Նար-Պեյը:

36 Տե՛ս Սաբդե Իզմիրլյան, Դատումներ մեր հարյուրամյա հեղափոխության մասին, Պեյրոթ, 1962, էջ 24—25:

37 «Մուրհա», 1907, № 2, էջ 61—62:

38 «Արևելյան մամուլ», 1878, մայիս, էջ 9—10:

39 Տե՛ս Մ. Օրմանյան, Խոսք և խոսք, էջ 422, Հ. Խրամյան, Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. 1, 1929, Անթրանդրիա, էջ 324: Նաև «Մարմարա», 1945, էջ 712, 723: «Քուրբական աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», հ. Գ, Երևան, 1972, էջ 166 և այլուր:

Հայկական պատմիկականության կազմը, մանավանդ իրիմյանի ընտրությունը այդպիսի մի առաքելության համար, խիստ անհաջող էր: «Եթե կար մի պաշտոն,— գրում է Լեոն,— որ ամենևին չէր գալիս իրիմյանին, այդ հենց դիվանագիտական առաքելությունն էր, որովհետև բացի հոգևորականի հատկություններից, նա ուներ և ժողովրդական մարդու դյուրահավատությունը, բանաստեղծի երազուն հակումներ, մի խոսքով՝ մեծ չափերով ուներ

Մհրաթ իրիմյան

այն ամենը, ինչ չպիտի ունենար մի դիվանագետ: Երբ իրիմյանին հարցրին, թե ինչպես պետք է կատարի այդ դիվանագիտական շրջագայությունը, քանի որ եվրոպական ոչ մի լեզու չգիտե, նա պատասխանեց. «Պիտի խոսեմ լեզու մը, որ համաշխարհային է և տառապանքի լեզու է միևնույն ժամանակ, այսինքն պիտի լամա: Միանգամայն ճիշտ խոսեիր,— գրում է Լեոն,— պատկերացնելու համար հայ դիվանագիտությունը, որ առաջին անգամ գնում էր Եվրոպա բիսմարկների դռները ծեծելու»⁴⁰:

1878 թ. մարտի 8-ին Մ. Չերաֆի ուղեկցությամբ Իսալիայի ճանապարհը բռնեց Մ. իրիմյանը: Հայաստանի ինքնավարության ծրագիրը Ալեքսանդր II-ին հանձնելու և ցարական բարյացակամությունը հայցելու հույսով Պետերբուրգ մեկնեց Խ. Նար-Պեյը (Գալֆայան): Իսկ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին ակտիվ գործունեության կոչելու դիտավորու-

թյամբ, էջմիածին ուղևորվեց ապագայի «երկաթյա պատրիարքը»՝ Մատթեոս Իզմիրլյանը:

Հայկական հարցի բարձրացումն ինչպես Սան-Ստեֆանոյում, այնպես էլ Բեռլինում օբյեկտիվորեն համընկնում էր հայ ժողովրդի անկախություն կամ ինքնավարություն ձեռք բերելու ձգտման հետ: Դեռ պատերազմի ժամանակ հայկական տարբեր զաղթավայրերից ու Հայաստանից ուղարկած մի շարք հավաքական նամակներում պահանջում էին Գեորգ IV-ից հայ ժողովրդի անունից դիմումներ ուղարկել ցարին՝ թուրքական լծի տակ հեծող արևմտահայերի դատը պաշտպանելու, նրանց փրկության մասին հոգալու խնդրանքով⁴¹: Սահմանադրական շարժման ականավոր դեմքերից մեկը՝ Սեր-

⁴⁰ Տճ՝ Առ, Թուրքահայ հեղափոխության զաղափարաբանությունը, հ. Ա. Փարիզ, 1934, էջ 85:

⁴¹ Տճ՝ Ս 2002 Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, քղթ. 230, վավ. 228, 231, 236:

վիշենը 1878 թ. ապրիլին Կ. Պոլսից գրած նամակում համոզում էր կաթողիկոսին, որ Թուրքերի հետ միանալ, նշանակում է ուրանալ ազգը: Եվ որ պետք է պայքարել հանուն հայ ժողովրդի հարատևության: «Միանգամայն ազգ կազմելու և անհետանալու խնդիր կա մեջտեղը,— շարունակում է Սերվիշենը,— ...Դուք պարտազանց կըլլաք, եթե մեզ աջակից չըլլաք»⁴²: Սակայն կաթողիկոսը լուծելու մատենից այդ ամենը:

Պետերբուրգ մեկնած Խ. Նար-Պեյր 1878 թ. մարտին անձամբ ներկայանալով ցարին, նրան հանձնեց Թուրքիայի կազմում հայերի ինքնավարության ծրագիրը: Ինչպես նաև հանդիպումներ ունեցավ Մ. Լոռիս-Մելիքովի, Ա.Տեր-Ղուկասովի և Կ. Եղյանի հետ:

Եվրոպա մեկնած պատվիրակները՝ Մ. Խրիմյանն ու Մ. Զերազը, Իտալիայում հանդիպումներ ունեցան քաղաքական մի շարք գործիչների, այդ թվում Իտալիայի արտաքին գործերի մինիստր կոմս Կորտիի հետ և ստացան կոնգրեսում հայերի ինքնավարության պահանջը պաշտպանելու ջերմ հավաստիացումներ⁴³:

Իտալիայից Խրիմյանն ու Զերազն անցան Ֆրանսիա, որտեղ հանդիպումներ ունեցան Փարիզում գտնվող եգիպտահայ նշանավոր քաղաքական գործիչ Նուբար փաշայի և Ֆրանսիայի պետական գործիչների հետ, «Թեմա» թերթի տնօրեն-խմբագիր Ադրիեն Էրրարի, Փարիզի գերմանական դեսպան իշխան Հոհենլոհի, անգլիական դեսպան լորդ Լայնսի և այլոց հետ: Հայ պատվիրակներին ընդունեց նաև Ֆրանսիական հանրապետության արտաքին գործերի մինիստր Վիլյամ Հենրի Վադդինգտոնը: Զգուշացնելով ներկայացված ծրագրի ընդունման դժվարության մասին, քանի որ Լիբանանի նման ինքնավարությունը Հայաստանում հայերի և մահմեդականների խառը բնակչության պատճառով անհնարին է, Վադդինգտոնը, սակայն, հանդիսավոր կերպով ավելտեց, որ «Ֆրանսիան անտարբեր չէ Հայաստանի վիճակի նկատմամբ: Ես անձամբ համակրում եմ ձեր դատին,— ավելացրեց նա,— որովհետև շրջել եմ Ասիայում, ուսումնասիրել եմ ձեր ժողովրդի պատմությունն ու գրականությունը... Եվ տրամադիր եմ ձեր դատը պաշտպանելու կոնգրեսում, ուր ոչ ոք ինձանից լավ չի ճանաչում ձեր ազգն ու երկիրը»⁴⁴: Ինչ խոսք, որ դրանք միայն սին հուսադրումներ էին:

Հայ պատվիրակները եղան նաև Լոնդոնում, ուր ծավալվել էր հայասիրական մի շարժում ինչպես տեղի հայ գործիչների, այնպես էլ Զեմս Բրայսի ջանքերով ստեղծված Անգլո-հայկական ընկերության կողմից: Ընկերության գործնական ղեկավարությունն իր ձեռքն էր վերցրել հնդկահայ Սևթ Արզարը, որը 1876 թ. Լոնդոնում ֆրանսերեն հրատարակել էր հայկական դատին նվիրված մի գրքուկ:

Հայ պատվիրակներն ընդունվեցին Անգլիայի արտաքին գործերի մինիստր Սոլսբերիի կողմից, որը ոչինչ չստող խոստումներ տվեց, թե հայերը ձեռք կբերեն այն, ինչ կտրվի քրիստոնյա մյուս ժողովուրդներին: Լոնդոնում Խրիմյանն ու Զերազն այցելեցին նաև Անգլիայի ընդդիմադիր կուսակցության

42 ՀՍՄՀ ԿԳՊԱ, ֆ. 56, ց. 4, գ. 24, թ. 25—26:

43 Տե՛ս Մ. Զերազ, Հայաստան և Իտալիա, Կ. Պոլս, 1879, էջ 18—19:

44 Ստրուվսե, Հայկական խնդիրն ու Ազգային սահմանադրությունը Թուրքիայում (1860—1910), Քիֆիս, 1912, էջ 371:

առաջնորդ Գլադստենին, Ֆրանսիական, գերմանական ղեկավարներին, Անգլիայի մայրաքաղաքում որպես հյուր գտնվող գերմանական թագաժառանգ Ֆրիդրիխ Վիլհելմին, վերջում՝ թուրքական ղեկավարին, Լոնդոնից հայկական պատվիրակությունը մեկնեց Բեռլին, կոնգրեսի աշխատանքներին մասնակցելու:

1878 թ. հունիսի 1-ին բացվեց Բեռլինի կոնգրեսը, որին մասնակցում էին Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի և Թուրքիայի պատվիրակությունները: Առանձին նիստերի թույլատրվեց ներկա լինել նաև Հունաստանի, Ռումինիայի, Սերբիայի, Չեռնոգորիայի և Իրանի ներկայացուցիչներին: Բուլղարական և հայկական պատվիրակներին հնարավորություն չտրվեց որևէ կերպ մասնակցել կոնգրեսի աշխատանքներին:

Կոնգրեսի առաջին նիստում Անդրաշիի առաջարկով նախագահ ընտրված Բիսմարկը, որը խոստացել էր միայն «ազնիվ միջնորդի» դեր կատարել, հայտարարեց, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը պետք է քննարկվի ոչ թե ըստ հոգովածների հերթականության, այլ ելնելով հարցերի կարևորությունից: Այսպիսով, Անդրաշիի գաղտնի խնդրանքով, Բիսմարկը, որպես կոնգրեսի օրակարգի առաջնահերթ հարց, առաջ էր մղում բուլղարական խնդիրը:

Անգլիայի պրեմիեր մինիստր Բիքոնսֆիլդը, այդ առթիվ առաջինը ելույթ ունենալով, փորձեց տեղն ու տեղը ճշշում գործադրել ռուսական պատվիրակության վրա, հայտարարելով, թե նախ անհրաժեշտ է քննել՝ հանդուրժելի է արդյոք, որ ռուսական զորքերը տակավին կանգնած են Կ. Պոլսի մատուցներում, և որ այդ վիճակում կոնգրեսն իր աշխատանքները հանգիստ շարունակել չի կարող:

Բալկաններում Ռուսաստանի ազդեցությունը խախտելուն ուղղված այս ելույթի դեմ պատասխան ճառով հանդես եկավ Գորչակովը, ռուսական զորքերի Կոստանդնուպոլսի շրջակայքում ու Բուլղարիայում մնալու անհրաժեշտությունը զնահատելով որպես Թուրքիայում ապրող քրիստոնյաների անվտանգության երաշխիք: Սակայն Ռուսաստանը ինչպես այս, այնպես էլ բոլոր հիմնական խնդրերում իրեն միայնակ տեսավ ողջ եվրոպայի դեմ:

Կոնգրեսի համար որպես սկզբունք անգլիական պատվիրակության կողմից պարտադրվեց Սուլթանի բերանով երկրորդ նիստում արված այն հայտարարությունը, որ կոնգրեսի խնդիրն է «լրիվ ունչացնել պատերազմի արդյունքները»:

Հայկական հարցը, որպես երկրորդական, բավականին ուշ սյուրի քննարկվելու: Եվ ահա սկսվում է հայ պատվիրակների եռուն աշխատանքը: Նրանք բախում էին բոլոր փակ և բաց դռները՝ այցելում էին կոնգրեսի մասնակիցներին՝ առանձին-առանձին, Բազմաթիվ խնդրադրեր, Հայաստանի ինքնավարության ծրագրի հետ մեկտեղ, ուղարկվեցին կոնգրեսի պատվիրակներին: Իտալիայի պատվիրակության ղեկավար Կորտին Բեռլին գնալուց առաջ ստացել էր նաև Հայաստանի՝ Ալիշանի կազմած աշխարհագրական տեղեկագիրը:

Պատրիարքարանի կազմած ծրագիրը պահանջում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարություն՝ հայ նահանգապետով: Այդ ծրագրի հետ միասին եվրոպական պետությունների ղեկավարներին, ապա կոնգրեսի պատվիրակներին ներկայացվեցին հուշագիր. (Թե ինչ պատճառով է ինքնավարու-

թյունը հայերի համար օրինավոր երևույթ), Արևմտյան Հայաստանի՝ պրոֆ. Քիպերտի կազմած քարտեզը և Հայաստանի վիճակագրությունը:

Ըստ այդ վիճակագրության, Արևմտյան Հայաստանի այն մասը, որը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով չէր անցել Ռուսաստանին և որի համար պահանջվում էր ինքնավարություն, ուներ 2.062.300 բնակիչ, որից 1.300.000 հայ, մնացածը՝ թուրք, քուրդ և այլն: Հայերի ընդհանուր թիվը Թուրքիայում, չհաշված Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Ռուսաստանին անցած շրջանների ազգաբնակչությունը, կազմում էր ավելի քան երեք միլիոն մարդ⁴⁵:

Ներկայացված ծրագիրը, չնայած իր բավականին արմատական լինելուն, խստորեն քննադատվեց Դր. Արծրունու, այսինքն լիբերալ-բուրժուական մտավորականության արևելահայ ներկայացուցիչների կողմից: Ըստ Արծրունու հարկավոր էր ծրագրում հիշատակել ապագա պետության պաշտոնական լեզվի մասին, որը չէր նշվում: Նրա կարծիքով սխալ էր ծրագրի այն հոգվածը, ըստ որի ինքնավար Հայաստանի նահանգապետը պետք է նշանակվեր Բ. Դռան կողմից. նրան ժողովուրդը պետք է ընտրի⁴⁶:

Մի քանի տարի անց, այդ և պատրիարքարանի մյուս ծրագրերի սույր և յուրահատուկ քննադատությամբ հանդես եկավ «Արևելյան մամուլը»։ Եբրր առաջին անգամ հայկական խնդիր կը հուզվեր, ամեն մարդ ծրագիր և հիշատակագիր պատրաստելու հեղինակ դարձած էր՝ Հայաստանի և հայոց ազգի համար, առանց Հայաստան ու հայոց ազգի վիճակը ճանաչելու ... Հիշատակագիրներն ու նկարագրած Հայաստանը բուն Հայաստանը չէր, այլ Հայաստանի քանի մը գավառներու Ազգահամարն չէր ազգահամար Հայաստանի ամբողջ հայության, այլ քանի մը բազմահայ գավառացի Այսպես թերի էին և այլ ամեն տեղեկությունները⁴⁷:

Սակայն հայկական պատվիրակության ներկայացրած ծրագրի հետ միասին Փարիզից լսվեց Նուբար փաշայի շափավոր բողոքը, որ ինքնավարությունն անհնարին է, պետք է խոսել միայն բարենորոգումների մասին, զբաղել քրդերին, «սանձել անոնց ջոկերը», ունենալ ընդհանուր կառավարիչ և ժողովրդական աշխարհազոր՝ կազմված հայերից և թուրքերից: «Շնկողությունն ընել և հանրային խանգարիչներուն դեմ երկիրը ապահովելը՝ Նուբարի ծրագրում ինքնավարության մասին խոսք իսկ չկար: Այդ ծրագիրը թուրքական կառավարության հովանավորությամբ և նրա միջոցով կատարվելիք բարենորոգումների հետ էր կապում արևմտահայության ապագան⁴⁸:

Ունենալով անգլիական դիրքորոշում, Նուբար փաշան, սակայն, պարզ տեսնում էր այն որոշակի տարբերությունը, որ գոյություն ուներ հայ ժողովրդի արևելյան և արևմտյան հատվածների միջև: Բայց այդ ճշմարտացի տարբերագիտումը նրան մղում էր ոչ թե պրոպագանդելու հայ ժողովրդի մյուս հատվածի անցումը ցարական տիրապետության տակ, այլ այն դիվանագիտորեն մտնեցույց անելու Բ. Դռանը՝ խորհուրդ տալով արևմտահայերի համար ստեղծել ապրիլու բարվոք պայմաններ:

Մ. Խրիմյանը, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, հակված էր ընդունելու Նուբարի ծրագիրը, բայց Ստ. Փափազյանն այդ առնչությամբ Խրիմյանի վրա

45 Տե՛ս Ան, Հայոց հարցի վավերագրերը, էջ 82—87:

46 Տե՛ս «Մշակ», 1878, № 13:

47 «Արևելյան մամուլ», 1881 սեպտեմբեր, էջ 352:

48 Նուբար փաշայի ծրագիրը տե՛ս «Անահիտ», 1907, № 6—9:

բողոք գրեց պատրիարքին, որի միջոցով էլ Բ. Դուռը ոչ միայն արգելեց այդ ծրագրի ընդունումը, այլև մերժեց «Նուբարի Բեռլին երթը»:

Սակայն ինչպես Նուբար փաշայի ծրագիրը, այնպես էլ ռուսական դիրքորոշման բողոքը, որն այդ օրերին արտահայտվեց Խ. Նար-Պեյի կողմից կազմված Ռուսաստանի հովանու տակ Հայաստանի ինքնավարության ծրագրով, որն անգամ չհրապարակվեց «գոր արգելեցինք արտասանել ուրիշ անգամ» (Ստ. Փափազյան), անհաջողության էին դատապարտված, քանի որ Հայաստանի ինքնավարության հարցի առաջ քաշումը նրբորեն քողարկված խաղ էր միայն: Սակայն շատերը ուզում էին հավատալ և այն իրականացված տեսնել: Նրանք միմյանց շնորհավորում էին Հայաստանի անկախության վերականգնման առթիվ: Որպես Հայաստանի առաջին կառավարիչ, մատնացույց էին արվում Ստ. Ասլանյանը, Սերվիշենը, Գր. Օտյանը, իսկ Բեռլինի պատվիրակների կողմից՝ Նուբար փաշան, Լոռի-Մելիքովը, Բեռլինի կոնգրեսում Իրանի պատվիրակ, հայազգի Մելրոն (Մելքում) խանը: Հուզվում, հուռն էր Անգրկովկասի հայությունը: Այս սին պատրանքների նյակետը եվրոպական պետությունների նկատմամբ տածած այն միամիտ հավատն էր, որ ունեին նրանց կողմից խաբված ժամանակի հայ քաղաքական գործիչները: Նրանք չէին կասկածում, մանավանդ, Անգլիայի մարդասիրությունը:

Եվ ահա կոնգրեսի (հունիսի 22-ի) նիստում քննության դրվեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը: Առաջինը ելույթ ունեցավ անգլիական պատվիրակ լորդ Սոլսբերին: Հավաստիացնելով, թե ինքը համաձայն է հոդվածի այն մասին, որը վերաբերում է հայկական գավառներում բարեփոխություններ մտցնելուն, նա առաջարկեց ջնջել առաջին տողերը, որը կարդալիս թվում էր, թե ռուսական զորքերի ներկայությունից է կախված բարենորոգումների իրագործումը: Ապա նա հայտարարեց, որ առաջիկա նիստերից մեկում ինքը կներկայացնի հայերի համար կազմած մի ծրագիր: Անգլիական դիվանագետները և նրանց ետևում կանգնած անգլիական բուրժուազիան չէին կարող թույլ տալ, որ Արևմտյան Հայաստանում կատարվելիք բարենորոգումները կապվեն ռուսական բանակի ներկայության հետ, որը կուժեղացներ Ռուսաստանի հեղինակությունը հայերի մեջ և թույլ կտար նրան իսկապես օգտվելու պատերազմի դաշտում տարած իր հաղթանակներից, հնարավորության դեպքում ուղղակի իրեն կցելով Արևմտյան Հայաստանը:

Սոլսբերիից հետո հանդես եկած ռուսական պատվիրակ կոմս Շուվալովը երկյուղ հայտնեց, որ եթե ռուսական զորքերի հեռանալը տեղի ունենա նախքան խոստացած բարենորոգումների իրագործումը, կարող են լուրջ անկարգություններ առաջանալ: Ապա նա խնդրեց բոլոր դիտողությունները հետաձգել մինչև այն պահը, երբ կոնգրեսն ամբողջությամբ կդադարի Հայկական հարցով⁴⁹:

Վհահաժողովն, ինչ խոսք, ո՛չ ընդունեց հայկական պատվիրակությանը, ո՛չ էլ հաշվի առավ նրա ներկայացրած ծրագիրը: Հայկական պատվիրակու-

⁴⁹ Այսինքն՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով, Քանի որ կոնգրեսի 2-րդ նիստում միաձայն որոշում էր ընդունվել կոնգրեսին ներկայացրած որևէ խնդրագիր կամ առաջարկություն չքննարկել, եթե այն չի ներկայացվում կոնգրեսին մասնակցող լիազոր ներկայացուցիչներից որևէ մեկի կողմից, իսկ հայկական ինքնավարության ծրագիրը ոչ մեկի կողմից պաշտոնապես չներկայացվեց:

թյանը շնորհիվ արդյունաբերական կապիտալիզմի ժամանակաշրջանում 16-րդ հոգվածը բննարկող նիստերին: Քիչ ուշ հայ պատմիչականները 61-րդ հոգվածի դեմ բողոքելու մասին պատրիարքարանից ստացված հեռագրից միայն իմացան, որ այդ հոգվածում Հայաստան անունն իսկ չկար: Փորձեցին գտնել այն մտցնել տալ, բայց նրանց այդ էլ չհաջողվեց:

Հուլիսի 5-ին 16-րդ հոգվածը վերստին դարձավ օրակարգի հարց: Լորդ Սոլսբերին նորից պնդեց հոգվածի առաջին սողերը հանելու մասին և առաջարկեց ավելացնել. «Նա (Բ. Գուլը) բացի զրանից (բարենորոգումներից) համաձայնություն կկայացնի վեց ուրիշ ստորագրող պետությունների հետ այս պարտավորությունների նշանակության և նրա գործադրության համար անհրաժեշտ միջոցների մասին»: Այս արդեն ոչ թե ուղղում, այլ հակառակագիծ էր, մի նոր հոգված, որով Արևմտյան Հայաստանի քրիստոնյա ազգաբնակչության բարեկեցության հսկողությունն առնվում էր Ռուսաստանից և դրվում մեծ տերությունների վրա:

Թուրքական պատվիրակ Ալեքսանդր Կարաթեոդորի փաշան ընդունեց, որ պատերազմի ժամանակ ռմբոստ ցնդերը խեղապես լուրջ անկարգություններ կատարեցին, բայց հարկ չկա որոշումներ ընդունել, շարունակեց նա, քանի որ նրանց նկատմամբ թուրքական կառավարությունը միջոցառումներ է ձեռնարկել: Ըստ նրա, կոնգրեսին մնում էր որոշել, որ Բ. Գուլը պետք է վեց տերություններին հաղորդի այն միջոցառումների արդյունքները, որոնք արդեն ձեռնարկվել են: Բայց Շուվալովը մերժեց թուրքական պատվիրակի ուղղումը և հայտարարեց, թե քանի որ օսմանյան կառավարության մշակած միջոցառումները մնացել են անիրագործելի, հետևաբար անօգուտ է նրանց հիշատակումը: Սակայն Կարաթեոդորի փաշան շարունակում էր պնդել իր առաջարկը: Թուրքական պատվիրակի բերանով խոսում էր կոնգրեսի բացումից ինչ որ առաջ կնքված Կիպրոսի համաձայնագիրը, որն ի զարմանս բոլորի, կոնգրեսի նիստերից մեկում, որպես անակնկալ, նետվեց դիվանագիտական կանաչ սեղանին, ռուսական պատվիրակների առջև:

Վաղդիսդտոնը մոլեգնած արտակարգ հեռագիր ուղարկեց Տուլոն, բայց արդեն ուշ էր: Երբ հունիսի 28-ին Ֆրանսիական երեք նավեր մոտեցան Կիպրոսի Ֆամագուստա նավահանգստին, մեկ օր առաջ՝ հունիսի 27-ին, համաձայնագրի հրապարակման օրը, այնտեղ արդեն խաբխախ էր ձգել անգլիական նավատորմի Միչելկրականի էսկադրան:

Ֆրանսիայի պրեմիեր-մինիստր Գամբետան շտապեց հեռագրել Վաղդիսդտոնին, համաձայնագիրն առանց ստորագրելու վերադառնալ Փարիզ: Բայց Սոլսբերին հանգստացրեց Ֆրանսիական կրքերը, Վաղդիսդտոնին հայտնելով, որ Անգլիան չի առարկի Ֆրանսիայի կողմից Թունիսի գրավմանը: «Ազնիվ միջնորդ» Բիսմարկն ամենևին շառարկեց Անգլիայի այդ նվիրատվության դեմ, միաժամանակ շարունակելով իր անազնիվ խաղը, Իտալիային նույնպես խորհուրդ տալով գրավել Թունիսը և ծալք աստիճան սրելով Ֆրանսիա-իտալական հակասությունն ու շեղելով Ֆրանսիայի ուշադրությունը էլզաս-լոթարինգիայից:

Կոնգրեսի նույն 14-րդ նիստում, թուրքական պատվիրակից հետո նորից ելույթ ունենալով, Սոլսբերին առաջարկեց հայկական բարենորոգումների հարցը հետաձգել, որպեսզի ինքը հնարավորություն ունենա փոփոխություն մտցնել ծրագրի մեջ: Ապա խնդրեց կոնգրեսին, նախ զբաղվել Սան-Ստեֆան-

նույի պայմանագրի 19-րդ հոդվածի Բ կետով, որը վերաբերում էր Կարսին և Արդահանին: Այս հարցի քննարկման ժամանակ անգլիական պատվիրակությունը, խախտելով Ռուսաստանի հետ կնքած զաղտնի համաձայնությունը, դեմ դուրս եկավ այդ թաղանթները Ռուսաստանին հանձնելուն, պատճառաբանելով, թե նման հանգամանքը կթուլացնի թուրքական կառավարության հեղինակությունը: Իրականում Անգլիային թուրքական կառավարության անվանարկումը չէր, որ հետաքրքրում էր: Նա չէր ցանկանում, որ ստրատեգիական նշանակություն ունեցող կարևոր այդ վայրերն անցնեն Ռուսաստանին:

Այս ընթացքում Անգլիայից հույսերը կտրած հայ զործիշներն այցելեցին ռուսական պատվիրակության փաստական ղեկավար Շուպլովին⁵⁰, Հայկական հարցի մանրամասներին տեղեկանալու: Վերջինս հայտնեց, որ այն հայերի ցանկացած լուծումը չի ստանա և առաջարկեց ներկայացնել մեկ այլ, ավելի շահավոր ծրագիր: Բայց հայ պատվիրակները մերժեցին այդ առաջարկությունը և անմիջապես հայտնեցին Ներսես Վարժապետյանին, որն շտապեց տեսակցել Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանի հետ:

Անհույս ու անելանելի վիճակում իրիմյանն ու նրա զործակիցներն ստիպված դեմեցին նաև Կարաթեոդորի փաշային՝ իրենց ծրագիրը կոնգրեսում պաշտպանելու աղերսով: Բայց վերջինս մերժեց և հեռագրեց Կ. Պոլսի հայկական պատվիրակներին ետ կանչելու պահանջով: Սակայն, երբ Բ. Գուռը պահանջեց, որպեսզի Ն. Վարժապետյանը ետ կանչի Բեռլինում գտնվող պատվիրակներին, ընդհանուր ոգևորությունից թեք առած հայոց պատրիարքը հանդգնություն ունեցավ ոչ միայն հրաժարվելու, այլև հայտարարեց ստիպելու դեսպան պատրիարքարանի դռնից կախվելու իր վճռականության մասին, ինչպես մի ժամանակ անմոռելի կախվել էին հույն պատրիարքները:

Կոնգրեսի 15-րդ նիստում՝ հուլիսի 8-ին, քննարկման զրվեց Կոթուրի (Կոտոր) գավառի և Բայազետի ու նրա հարևան շրջանների հարցը: Անգլիական պատվիրակները հանդես եկան Օսմանյան կայսրության շահերի պաշտպանի դերում, որի տակ հարկավ, թարնված էր անփական շահերի անվտանգության ապահովումը: Ռուսաստանը պարտավորվեց Թուրքիային վերադարձնել Ալաշկերտի հովիտը, բայց հիշատակելով, որ այն վերադարձվում է փոխանակության կարգով, վերականգնելով Կոթուրի նկատմամբ Պարսկաստանի ունեցած նախկին իրավունքները:

Սա Անգլիայի դիվանագիտության խոշոր նվաճումն էր: Դրանով ապահովվում էր Սև ծովի վրայով Տրապիզոն-Կարին-Թավրիզ տանող նրա առևտրական ճանապարհը, որն Անգլիայի համար առավել թանկ էր մանավանդ այդ ժամանակաշրջանում, քանի որ դեռ չէր նվաճվել Եգիպտոսը և Սուեզի ջրանցքի մշտական օգտագործումը լրիվ ապահովված չէր:

Սուր պայքար ծավալվեց Բաթումի համար, որն ավարտվեց այն Ռուսաստանին հանձնելու և ազատ նավահանգիստ հայտարարելու որոշմամբ: Սակայն Բաթումի հարցում խիստ դիրք բռնելը, ապա այն դիչելը, անգլիական դիվանագիտության երկդիմի խաղն էր, որով նա ստիպեց ռուսական պատվիրակներին մյուս հարցերում նահանջել:

⁵⁰ 80-ամյա Գորչակովը հիվանդության պատճառով մասնակցեց կոնգրեսի քսան նիստերից երեքին միայն:

Նույն նիստում նախագահի հիշեցումից հետո, Սուլսերին ներկայացրեց Կարաթեոդորի փաշայի հետ կուլիսների հտեում կազմած 16-րդ հոդվածի փոփոխման վերաբերյալ նախագիծը։ Ինքնավարության մասին ոչ մի խոսք չկար։ Արևմտյան Հայաստանի Ռուսաստանին միանալու վտանգն անցել էր և Անգլիան դեմ դուրս եկավ հայերի ինքնավարության պահանջին։ Տարօրինակն ու վրդովեցուցիչն այն էր, որ Ռուսաստանը կռվել, հաղթել էր, իսկ Անգլիան հաշտության պայմանագիր էր թելադրում նրա փոխարեն և նրա դեմ։

Սուլսերի բանաձևը, մասնակի խմբագրությամբ, արժանացավ հավանության և ընդունեց ալապիսի վերջնական տեսք. «Բարձրագույն Դուռը պարտավորվում է առանց հետագա հստակման հայաբնակ շրջաններում իրագործել տեղական կարիքներից ելնող բարվոքումներ ու բարենորոգումներ և ապահովել հայերի անվտանգությունը չեքքեզներից ու քրդերից։ Այդ նպատակով ձեռնարկած միջոցառումների մասին Բ. Դուռը պարբերաբար պետք է հաղորդի տեղություններին, որոնք կհետևեն դրանց իրագործմանը»⁵¹։ Այս ձևակերպումը, ուր անգամ չէր նշվում, թե այն չկիրառելու դեպքում եվրոպական տեղությունները ինչ միջոցների կդիմեն Թուրքիայի նկատմամբ, ընդունվեց և պայմանագրի մեջ մտավ որպես 61-րդ հոդված՝ հայկական բարենորոգումների անվան տակ։

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով ապահովված՝ ռուսական զորքերի առկայության պայմաններում բարենորոգումներ ստանալու երաշխիքը փոխարինվում էր այս անորոշ բանաձևով։ Իսկ պայմանագրի 62-րդ հոդվածը Թուրքիայում ապրող ժողովուրդներին, այդ թվում նաև հայերին, քաղաքական ու քաղաքացիական իրավունքներից օգտվելու երաշխիք էր տալիս։

Այս հոդվածները հետագայում, իհարկե, իրականություն չդարձան, Ահա ալապիսի վախճան ունեցավ Հայկական հարցը Բեռլինի կոնգրեսում։

Բեռլինի կոնգրեսը միաժամանակ ռուսական դիվանագիտության պարտությունն էր։ Կրճատվեցին Բուլղարիայի՝ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով որոշված սահմանները։ Նրա հարավային մասը (Արևելյան Ռումելիան) մնաց Օսմանյան կայսրության կազմում, ստանալով միայն վարչական ինքնավարություն։ Մակեդոնիան ու Թրակիան նույնպես մնացին թուրքական տիրապետության տակ, Ռուսաստանն ստիպված վերադարձրեց Հարավային Բոսաբաբխան ու Բայազետի հովիտը, Կրճատվեց ռուսական զորքերի Բուլղարիայում մնալու ժամկետը, Ավստրո-Հունգարիան իր «չեղորություն» համար իրավունք ստացավ զրավելու Բոսնիան ու Հերցեգովինան։

«Բեռլինի կոնգրեսը իմ ծառայության կարիերայի ամենասևե էջն է կազմում», — գրում էր Գորչակովն Ալեքսանդր II-ին։ «Նմանապես և իմ», — մակագրում է վերջինս⁵²։ Սլավոնաֆիլ Ի. Ակսակովը վրդովված աղաղակում էր, թե կոնգրեսը Բիսմարկի նախագահությամբ գումարված դավադրություն էր ռուս ժողովրդի դեմ և այդ դավադրությանը մասնակցեցին նաև Ռուսաս-

⁵¹ S⁶ Ю. В. Ключников и Андрей Сабинин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. I, стр. 229; «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» էջ 123։

⁵² S⁶ К. Скальковский, Внешняя политика России и положение иностранных держав, СПб., 1879, стр. 230.

տանի ներկայացուցիչները: Իսկ Կատկովը «Մոսկովսկիե վեդեմոստի» էջերից Գերմանիային մեղադրում էր Ռուսաստանին դավաճանելու մեջ⁵³:

Այսպիսով, պատերազմը հաղթանակով ավարտած ցարական Ռուսաստանին չհաջողվեց լիովին վայելել հաղթանակի պտուղները: Բեռլինի վեհաժողովում ռուսների պարտությունը հարգարվել էր Անգլիայի ջանքերով Ռուսաստանի դեմ ստեղծված եվրոպական խմբավորման միասնական ճակատի կողմից: Թուրքիայի «ստատուս կվոն» պաշտպանելու հարցով շահագրգռված էր նաև Գերմանիան, որը, Բիսմարկի խոստովանությամբ, քվեարկեց մեծամասնության հետ, և «Ռուսաստանը մնաց փոքրամասնության մեջ»⁵⁴: Թուրքիայի ժառանգության հարցը չլուծվեց: Բայց պատերազմին ամենին չմասնակցած Անգլիան հասավ դիվանագիտական խոշոր հաջողության: Իսկ Հայաստանը դարձավ նրա կնքած «պատվավոր հաշտության» սեղանի զոհ⁵⁵:

Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը տարբեր կերպով ընկալվեց ռեզնանսատվեց ժամանակի հայ և օտար մտավորականության ու հասարակական հոսանքների տարբեր ներկայացուցիչների կողմից: 61-րդ հոդվածը շեղակայեց նկատմամբ, հարկավ, որպես մի փարոս, ներսես պատրիարքը հուսադրում էր ժողովրդին, միաժամանակ փորձելով արգարացնել «իր կողմից» Հայկական հարցի բարձրացումը և նրա «անխոստափելիությունն ու ճշմարտացիությունը»⁵⁶:

«Բեռլինի ժողովին մի ոսկհանք շահեցանք, մեզ անկե խիզախել հանք ոսկին» — կոնգրեսից վերադառնալով ազդագարեց Մինաս Զեբազը⁵⁷: Արևելահայ պահպանողականները «Մեղու Հայաստանի» էջերում կոչ էին անում խոհանությունը պահպանել «այդ մեծ ժառանգությունը»⁵⁸: Կ. Պոլսի «Լրագիրը», առանց վարանելու գրում էր, թե. «...Պերլինի դաշնագրի 61-րդ հոդվածն ազատեց հայերուն... և հուսալի ապագայի մեջ մը դրավ»⁵⁹: «Մասիս» ազդարարում էր. «Իրավունք ունինք հուսալու, թե Հայաստանի ներկա դժնդակ վիճակը վերջ գտնելու անհրաժեշտ հարկին մեջ է և թե անդորրության քաղցրագլավթ արշալույսը ծագելու մոտ է մեր բաղմաշարար հայրենյաց խավարամած հորիզոնին վրա»⁶⁰:

Այլ բան էր ասում Խրիմյանը: Նա արդեն հասկացել էր եվրոպական պետությունների խարդավանքները և նորից դենքի էր կոչում ժողովրդին. «Պերլինի մեջ հոգեճաշ հարիսա կցրվեին բոլոր հպատակ ազգերին, ինծի զրկեցիր, որ հայերին ընկած մասը առնեմ բերեմ, ես ալ պտուկն առի ու վաղեցի» պատմում էր Խրիմյանը և ապա նշում, որ բոլորը երկաթե շերեփներով վերցրին և տարան իրենց բաժինը. «Դուք ինծի շերեփի տեղը թուղթ տվիր, այդ թղթի կտոր որչափ որ խոթեցի տաք հարիսային մեջ, թուղթ թացացավ, լսկեցավ, մեջն ընկավ, ես ալ պարսպ թողի ետ եկա. մոռացա առաջուց մի բանի»

53 Տե՛ս Գ. Բ. Գյուչ, История современной Европы, М.—Л., 1925, стр. 28.

54 О. Бисмарк, Мысли и воспоминания, т. II, М., 1940, стр. 217.

55 Տե՛ս Վլոյմ Դեյորմե, Правда о мирных договорах, т. II, М., 1957, стр. 390.

56 «Ատենագրությունը Ազգային ժողովո», 1878, էջ 66—67:

57 Տե՛ս Մ. Չեբազ, Թե ինչ շահեցանք Պերլինի վեհաժողովին, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 29—30:

58 «Մեղու Հայաստանի», 1879, № 45 և 50:

59 «Լրագիր», 1878, № 5:

60 «Մասիս», 1878, № 2145, 2148:

Հատ զեյթունցի տաննի հետս, անոնք շերեփ ունեին, կարելի է ամանին տա-
կեն, թովերեն բան մը փրցունեին»⁶¹։

Եթե 61-րդ հոդվածի մեջ Զերազը նշմարում էր մի դրական եզր՝ այն է
Հայկական հարցի միջազգային հարց դառնալը, ապա երիմյանը հենց դրա-
նում էր գտնում նրա ողջ բացասական շունչը, որն Արդույ Համիդ II-ի համար
դարձավ հայ ժողովրդին ծրագրված ոչնչացնելու առավել գործուն խթան։
Արևմտահայ ժողովրդին փրկելու անվան տակ հորինված այդ հոդվածը,
իրականում դարձավ նրա դեմ ուղղված շարիք։ Սպանացող աղետը բավա-
կան շուտ տեսավ ու սխալվեց Գր. Օտյանը. «Հաջողեցանք 61-րդ հոդված
մը դնել տալ Պերլինի դաշնադրին մեջ, իցիվ թե հաջողեինք ջնջել զայն»⁶²։
Ստ. Փափազյանը, վրդովված, Ազգային ժողովում գինված պայքարի կոչ էր
անում, նա մատնացույց էր անում բալկանյան ժողովուրդներին, որոնք զեն-
քը ձեռքներին պայքարեցին և հաջողության հասան։ Եվ որովհետև հայերը
աղերսում են այն ամենը, ինչ բալկանյան ժողովուրդները զենքը ձեռքներին
պահանջում են, ուստի հայերին «կը զլացվի ամեն հավասարության իրա-
վունք»⁶³։ Կոնգրեսից հիասթափված Գ. Սրվանձույանցը, հայ ժողովրդի մտա-
վոր վերածնության ու ազատագրական պայքարի մեջ տեսնելով նրա փրկու-
թյունը, գրում էր. «Հայաստանի մեջ է բուն հայկական խնդիրը, մենք Պերլի-
նի մեջ կորոնենք զայն»⁶⁴։ Արևելահայ լիբերալ-դեմոկրատիան «Մշակի»
շուրթերով մարզարեանում ու պատգամում էր. «Մեզ վրա հույս պետք է
դնենք և ոչ թե Բեռլինի։ Այն ազգը, որն ինքն իր վրա հույս չունի, նա ապա-
գա լունի»⁶⁵։

3. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵՎ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դառը փորձը վերջապես համոզեց հայ գործիչներին, որ եվրոպական
պետություններն ամենևին էլ քրիստոնյա ժողովուրդների փրկիչները չեն,
ինչպես մինչ այդ կարծում էին շատերը։ Եվ որ նրանց համար իրենց շահե-
րից դուրս ոչինչ գոյություն չունի։

Արևմտքի առաջադեմ շատ գործիչներ հանդես էին գալիս հայկական
դատի պաշտպանությամբ, բայց նրանց ազնիվ ու ողնշունչ կույքները լոկ
բարոյական աջակցություն էին անհավասար գոտեմարտի ելած հայ ժողո-
վրդին։ Միևնույն ժամանակ տերությունների կառավարություններին ու նրանց
ևսեռ կանգնած իշխող դասակարգերին ղեկավարում էր սեփական շահա-
խնդրությունը։

Հարցի ակունքները թաքնված էին եվրոպական բուրժուազիայի Թուր-
քիայում ունեցած բազմառեսակ շահերում։ Անգլիական կապիտալի հետ
միասին ներխուժելով և բնոգրվելով Թուրքիայի տնտեսության մի շարք կա-
րեւորագույն ոլորտներ, այնտեղից հսկայական տոկոսներ կլանող ֆրանսիա-
կան բուրժուազիան շահագրգռված էր Թուրքիայի ամբողջականության պահ-
պանմամբ։ Սկսվում էր գաղութների նվաճման համար կապիտալիստական

61 «Արմենիա», 1888—1889, № 47։

62 Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն Մալաթիո հայոց, Պելուս, 1961, էջ 336։

63 «Առեւտրությունը ազգային ժողովուրդ», 1878—1879, էջ 351—352։

64 Գ. Սրվանձույանց, Թուրս աղբյուր..., մաս Ա, էջ 270։

65 «Մշակ», 1879, № 125։